

УДК 341.018

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.107>

ЗМІСТ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Тоцький Б.А.,*аспірант кафедри державно-правових наук
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»**ORCID ID: 0000-0001-9708-5001*

Тоцький Б.А. Зміст та практичне застосування принципу пропорційності в міжнародному праві.

Присутність принципу пропорційності в окремих галузях міжнародного права свідчить про те, що він торкається його фундаментальних, ідейних засад та має відношення до міжнародного права в цілому. При цьому, незважаючи на те значення, яке принцип пропорційності має в міжнародному праві, суперечки щодо його змісту, сутності ролі пропорційності в теорії та практиці на сьогоднішній день є об'єктом дискусій. Статтю присвячено аналізу практичного застосування принципу пропорційності в міжнародному праві.

В ході проведеного аналізу встановлено, що принцип пропорційності у міжнародному праві проявляється у різних формах та контекстах. У той час, коли він відіграє вирішальну роль у захисті прав людини, в окремих сферах міжнародного права принцип не має чітких меж, а можливість застосування триетапної перевірки викликає об'єктовані дискусії. Як і принцип справедливості, принцип пропорційності не передбачає механічного застосування норм та правил, а спрямований, насамперед, на досягнення розумних і справедливих результатів у кожному окремому випадку.

Встановлено, що використання принципу пропорційності унеможливує звернення до прецедентної судової практики, оскільки результат його використання залежить від конкретного контексту, наявних обставин та встановлених факторів. В основному, дискусії щодо застосування принципу пропорційності, точаться навколо сфер, предметів спорів яких не регулюються спеціальними угодами. Це унеможливує одномоментне і спрощене застосування принципу пропорційності, не скасовуючи необхідності його застосування. Зазначене зумовлює загальний науковий інтерес до особливостей реалізації принципу на практиці, а саме: аналізу санкційної політики та репресалій у відповідь на порушення міжнародного права; оцінки ролі пропорційності у морських спорах та спорах, пов'язаних із торговими відносинами у рамках Світової організації торгівлі, а також двостороннім захистом міжнародних інвестицій; особливостей застосування принципу арбітраж-

ними судами та трибуналами під час аналізу фактичних обставин справ тощо.

Незважаючи на те, що принцип пропорційності має суттєвий потенціал, його основним недоліком залишається залежність від оціночних суджень суб'єктів, які застосовують його на практиці. Істотний недолік реалізації принципу пропорційності лежить у площині визначення незалежності й самостійності міжнародних судових та інших органів у міжнародному праві, їх матеріальної, фінансової та іншої залежності від різних держав (наприклад, від позиції країн, у яких розташовані штаб-квартири цих структур); залежності суддів та арбітрів від країн, у яких вони проживають, або громадянами яких вони є і т.д.

Ключові слова: принцип пропорційності, міжнародне право, законний суспільний інтерес, справедливість, розумний результат, справедливий результат.

Totskyi B.A. Content and practical application of the principle of proportionality in international law.

The presence of the principle of proportionality in separate branches of international law indicates that it affects its fundamental, ideological foundations and is related to international law as a whole. At the same time, despite the importance that the principle of proportionality has in international law, disputes regarding its content, the essence of the role of proportionality in theory and practice are still the subject of discussions. The article is devoted to the analysis of the practical application of the principle of proportionality in international law.

In the course of the conducted analysis, it was established that the principle of proportionality in international law manifests itself in various forms and contexts. At a time when it plays a decisive role in the protection of human rights, in certain areas of international law the principle does not have clear boundaries, and the possibility of applying the three-stage verification causes reasoned discussions. Like the principle of justice, the principle of proportionality does not involve the mechanical application of norms and rules, but is primarily aimed at achieving reasonable and fair results in each individual case.

It was established that the use of the principle of proportionality makes it impossible to refer to precedent judicial practice, since the result of its use depends on the specific context, existing circumstances and established factors. Basically, discussions about the application of the principle of proportionality revolve around spheres, the subjects of which disputes are not regulated by special agreements. This makes a uniform and simplified application of the principle of proportionality impossible, without canceling the need for its application. The above causes a general scientific interest in the peculiarities of the implementation of the principle in practice, namely: analysis of sanctions policy and reprisals in response to violations of international law; assessments of the role of proportionality in maritime disputes and disputes related to trade relations within the framework of the World Trade Organization, as well as bilateral protection of international investments; features of the application of the principle by arbitration courts and tribunals during the analysis of the actual circumstances of cases, etc.

Despite the fact that the principle of proportionality has significant potential, its main drawback remains the dependence on the evaluation judgments of the subjects who apply it in practice. A significant flaw in the implementation of the principle of proportionality lies in the definition of the independence and independence of international judicial and other bodies in international law, their material, financial and other dependence on different states (for example, on the position of the countries in which the headquarters of these structures are located); dependence of judges and arbitrators on the countries in which they live or whose citizens they are, etc.

Key words: principle of proportionality, international law, legitimate public interest, justice, reasonable result, fair result.

Постановка проблеми. Ідея пропорційності (чи співвимірності) в тому чи іншому вигляді була притаманна праву завжди, проте у ХХ столітті вона перетворилася із загальної передумови правового регулювання на самостійний нормативний постулат, визнаний правовий принцип. Одна за одною галузі права сприйняли принцип пропорційності як критерій правомірності поведінки суб'єктів права [1, с. 112; 2]. При цьому дана теза застосовна як до внутрішньодержавного права, так і до зовнішнього – міжнародного права. Традиційне міжнародне публічне право представляє собою сукупність юридичних принципів та норм, що відображають узгоджені позиції суб'єктів і призначені для регулювання горизонтальних відносин (відносини між державами), тоді як концепція пропорційності, яка набула в подальшому форми, бере свій початок у вертикальних відно-

синах між владою та окремими особами (власне, у поліцейському праві). Охорона та захист спочатку не належали до завдань міжнародного права. Сфера його дії обмежувалася координацією суверенітету і територіальної юрисдикції. У свою чергу, необхідність захисту прав людини, захисту доступу до ринку, захисту інвестицій і т.п. внесли у міжнародне право елементи вертикальних відносин, у яких принцип пропорційності став відігравати роль «межі допустимих обмежень». Еволюція принципу пропорційності, зробивши його застосовним на всіх рівнях управління, включаючи міжнародне право, не внесла у його реалізацію на практиці істотної ясності. Будь-які відносини на міжнародному рівні, як би там не було, зачіпають межі політичного простору та суверенітету держав (горизонтальні відносини).

Присутність принципу пропорційності в окремо взятих галузях міжнародного права свідчить про те, що він торкається його фундаментальних, ідейних засад та має відношення до міжнародного права в цілому. При цьому, незважаючи на те значення, яке принцип пропорційності має в міжнародному праві, суперечки щодо його змісту, сутності ролі пропорційності в теорії та практиці на сьогоднішній день є об'єктом дискусій. Що стосується даної наукової статті, то її актуальність обумовлена відсутністю у вітчизняній науці базових наукових праць, присвячених проблематиці практичного застосування принципу пропорційності.

Стан опрацювання. Стаття ґрунтується на аналізі теоретичних положень зарубіжних авторів, міжнародно-правових актів та судових рішень. При написанні статті використовувалися положення, викладені у працях: Г. Вайпана, М. Косла, Й. Кристофферсена, М. Мэдсена, Ф. Мулинена, А. Петерса, С. Цакиракис та ін.

Мета статті. Стаття присвячена питанню змісту принципу пропорційності у міжнародному праві, визначенню галузей, в яких даний принцип застосовується на практиці, окресленню проблематики реалізації принципу пропорційності на практиці.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняних наукових працях превалюючою є наукова позиція, відповідно до якої принцип пропорційності є універсальним принципом права, який реалізується в різних галузях права як принцип балансування, так і як принцип правообмеження [3, с. 107]. На нашу думку, принцип пропорційності – це дещо більше, ніж просто «принцип права», який визначає зміст та напрями правового регулювання, оскільки він все більше набуває ролі ключового нормативного стандарту. Принцип пропорційності втілює в собі обов'язкову норму первинного права, яка в залежності від конкретної галузі застосування має ряд версій (кожна з яких регулює свій рівень відносин), що свідчить про його гнучкість

та адаптивність. Побіжний огляд його становища у різних галузях міжнародного права показав, що в міжнародному праві існують три різні версії принципу пропорційності. Перша версія (горизонтальна або міждержавна) діє, в тому числі, у сфері регулювання контрзаходів та санкцій, включаючи самооборону. Тут принцип стосується співвідношення між поведінкою держави (порушення норм міжнародного права) та дозволеною реакцією іншої держави; він діє, отже, суто на міждержавному рівні. Друга версія (діагональна) відноситься до рівня поведінки індивідів. Тут йдеться про інше співвідношення, а саме – між національним публічним інтересом та партикулярними інтересами, конкретно інтересами індивідів (у галузі захисту прав людини, а також у міжнародному гуманітарному праві) чи інтересами інвесторів. Третя версія (вертикальна) відноситься до співвідношення між глобальним суспільним інтересом (наприклад, у системі безмитної торгівлі), та приватними інтересами держав (і економічними інтересами, які стоять за ними, наприклад, у праві Світової організації торгівлі (СОТ)) [4]. Насправді, зазначені версії принципу пропорційності найчастіше перетинаються, оскільки вичленувати виключно горизонтальні та вертикальні відносини з усієї їх сукупності, за умови застосування принципу при вирішенні конкретної проблеми, є дедалі складнішим.

На сьогоднішній день у міжнародному праві принцип пропорційності має різні сфери застосування, серед яких особливо виділяються: право в галузі прав людини, міжнародне гуманітарне право (право збройних конфліктів), право міжнародних договорів, право застосування збройної сили, право щодо делімітації морських просторів та ін. При цьому найбільш чіткі межі застосування принцип пропорційності має в галузі прав людини, що цілком зрозуміло, оскільки історично «традиції» пропорційності, які потім набули форми принципу, були закладені саме в цій галузі. Моделі внутрішнього, адміністративного та конституційного права окремих країн, які торкалися сфери захисту прав людини, були скориговані й адаптовані з метою їх застосовності до права міжнародних відносин. У сфері прав людини доктрина багаторівневого управління дозволяє «намалювати картину» пропорційності, застосовну до всіх рівнів управління. Пропорційність перетворилася на важливий компонент послідовної оцінки порушень прав людини, де б і на якому рівні управління вони не відбувалися.

Саме з німецького права прав людини принцип пропорційності проник у право ЄС і в право Європейської конвенції з прав людини від 04.11.1950 р. [5], а звідти – назад у внутрішнє право кожної з європейських країн. Найбільш визначний приклад – це прихід принципу пропорційності через Європейську конвенцію з прав людини в англій-

ське право. За допомогою Акту про права людини 1998 року (Human Rights Act), який імплементував європейські стандарти в галузі прав і свобод людини в умовах збереження конституційної ідентичності Великобританії, принцип пропорційності став частиною англійського конституційного права і витіснив колишній принцип розумності (критерій Веднесбері), який є порівняним, але не тотожним пропорційності. У англосаксонській правовій сім'ї принцип пропорційності, на відміну від принципу розумності, не мав чіткого закріплення на законодавчому рівні і не розглядався правовою доктриною. Невипадково сучасні вчені, які скептично відносяться до аналізованого нами принципу, найчастіше є вихідцями із країн, в основі національних правових систем яких лежить загальне право Англії.

Міжнародні судові органи регулярно застосовують принцип пропорційності. Так, пропорційність використовується для оцінки того, чи відповідають обмеження й заходи, що стосуються прав людини, законним суспільним інтересам. У даній галузі слід виділити наступний триетапний підхід (схема пропорційності):

1. На першому етапі оцінюється відповідність конкретного заходу, вжитого урядом, досягненню встановленої мети.
2. На другому етапі відбувається пошук менш інтрузивних заходів для досягнення встановленої мети. Наявність другого рівня гарантує те, що для досягнення встановленої мети буде використано найефективніший для цього захід.
3. На третьому етапі, на основі отриманих результатів двох попередніх рівнів, відбувається оцінка того, чи не є вжитий захід надмірним [6, с. 5].

Таким чином, у відповідь на пропорційність обмеження повинні бути відповідними, доречними і здатними досягати мети (1); вони повинні бути необхідними для досягнення таких цілей, не виходячи за рамки необхідного (2); вони повинні бути доречними, врівноважуючи мету та вплив (3). Зазначена тріада лежить в основі судової практики Європейського суду з прав людини.

Загалом варто визнати, що доктринальна основа принципу пропорційності, на відміну від інших сфер, є сформованою лише в галузі прав людини. При цьому в зарубіжних наукових колах не раз висловлювалися побоювання, що нібито об'єктивний процес зважування та врівноважування інтересів, притаманний схемі пропорційності, ризикує упустити важливі моральні та оціночні судження, що, зрештою, призведе до ерозії захисту прав людини [7; 8; 9]. Акцентуємо увагу на тому, що аналіз зазначених та інших висловлених у науковій літературі позицій свідчить про те, що вчені не проводять меж між внутрішньодержавним правом та зовнішнім – міжнародним правом у галузі прав людини. Обидва рівні поділяють загальні побою-

вання щодо впливу принципу пропорційності на: індивідуальні права; регулюючі повноваження законодавця; роль судів у реалізації принципу пропорційності тощо.

Враховуючи зростаючу роль пропорційності як правового принципу в різних правових системах, вона сьогодні прирівнюється до «загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями», про які йдеться в ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН від 26.06.1945 р. [10]. Загальний знаменник, виявлений у всіх проаналізованих нами сферах та галузях міжнародного права, стосується вимог дотримання розумного співвідношення між цілями та засобами. Суть принципу пропорційності у цьому випадку полягає в тому, що дії з досягнення мети повинні бути обумовлені раціональністю й розумністю використовуваних для цього засобів. Раціональність та розумність є нічим іншим, як балансом між бажаною метою та застосовуваними засобами. Пропорційність з точки зору необхідності – розумне співвідношення між метою та засобами й усунення надмірних заходів – кваліфікується як загальний принцип права, застосовний у міжнародному праві, як у горизонтальних, так і у вертикальних відносинах.

Варто зазначити, що практичне використання принципу пропорційності на міжнародному рівні, в першу чергу, набуло поширення як у рамках обмеження застосування сили у відносинах між державами (1), так і в делімітації морських просторів (2).

У першому випадку проявлялося прагнення щодо обмеження «права на війну» – права держав на ведення військових дій. Так, держави відповідно до ст. 51 Статуту ООН мають невід'ємне право на індивідуальну чи колективну самооборону у випадку збройного нападу на них. При цьому самообороною можна виправдати лише ті заходи, які є пропорційними скоєному збройному нападу. Крім того, у міжнародному праві, яке діє під час збройних конфліктів, принцип пропорційності використовується з метою обмеження збитків, заподіяних цивільному населенню та цивільним об'єктам військовими діями. Коли держава вдається до збройної сили, починає діяти право війни, покликане регулювати й обмежувати застосування сили у період збройного конфлікту. У цьому виді принцип пропорційності виходить за рамки вимоги пропорційності військового нападу та дій у відповідь на нього. Він зобов'язує сторони, які перебувають у конфлікті, знаходити баланс між військовими перевагами, які передбачається отримати, та супутніми збитками, включаючи втрати серед цивільного населення, спричинені конфліктом [11]. По суті, принцип пропорційності спрямований, з одного боку, на заборону застосування певних видів зброї, що мають особливу руйнівну силу, а з іншого боку – на обмеження шкоди, спричиненої зброєю, яка не є забороне-

ною. Також вимога пропорційності відноситься і до репресалій після нападу.

У другому випадку, при делімітації морських просторів реалізація принципу пропорційності втілюється в урахуванні індивідуальних особливостей кожного конкретного об'єкта морського розмежування та комбінуванні методів делімітації. Одним із прикладів застосування принципу пропорційності при вирішенні спору, пов'язаного з морською делімітацією, є морський спір щодо розмежування морських просторів між Перу та Чилі [12]. Основною проблемою, з якою зіткнувся Суд у даній справі, стало те, що вихідна точка, від якої він мав проводити делімітацію, була розташована набагато далі від узбережжя, ніж зазвичай (на відстані 80 морських миль від найближчої точки чилійського узбережжя та приблизно 45 морських миль від найближчої точки перуанського узбережжя). У ході процесу Суд визначив характер і протяжність узгодженого морського кордону та зафіксував його початкову точку, після чого розпочав визначення лінії, що розмежує морські простори. У процесі визначення даної лінії Суд зазначив, що метою делімітації є досягнення не однакового арифметичного розподілу морських просторів між двома державами, а справедливого результату. Відповідно, Суд не розраховував жодних точних співвідношень прав, а натомість дав загальну оцінку пропорційності делімітації. За підсумками, досягнувши компромісу, кожна зі сторін залишилася задоволеною рішенням Суду [12], оскільки досягла частини висунутих вимог.

Нормативна роль принципу зводиться до запобігання зловживання правами за допомогою «непропорційного розподілу ресурсів» (що не відповідає поставленим цілям та завданням), водночас, надаючи державам достатню свободу вибору у своїх діях. Такий підхід вважається прийнятним і для інших суто горизонтальних відносин, особливо тих, що стосуються застосування сили та репресалій. Обмеження пропорційності вимогою уникати непропорційних реакцій передбачає обмеження судового перегляду та стандартів перегляду дій держав.

На відміну від галузі захисту прав людини, відкритим залишається питання про те, якою мірою пропорційність є застосовною до інших сфер міжнародного права. Практика показує, що триетапна схема тягне за собою значні повноваження в оцінці придатності, необхідності та доречності поведінки держави, і далеко не завжди зрозуміло, чи підходить вона для горизонтального та вертикального застосування всім сферам міжнародного права.

Істотного поширення принцип пропорційності набув у правовідносинах, що стосуються основних акторів, тісно пов'язаних із секторами міжнародної торгівлі. При цьому, Апеляційний орган Світової організації торгівлі відкрито не посилаючись

на пропорційність як на загальний принцип права фактично використовує його основні положення на практиці. В праві СОТ існують різні форми пропорційності. Їх не можна визнати статичними, бо вони схильні до змін, оскільки Апеляційний орган у своїх рішеннях намагається знайти їх баланс і рамки. Зокрема, принцип пропорційності використовується у разі виникнення спору з метою оцінки арбітрами вжитих державою заходів та вирішення питання щодо порушення вимог міжнародної торгівлі. Також принцип застосовується державами для пошуку балансу між власними інтересами та приписами СОТ.

Пропорційність безпосередньо впливає на тлумачення конкретних положень законодавства СОТ. Водночас, залишається відкритим питання щодо того, чи має судова система СОТ взагалі використовувати триетапний підхід, і якщо має, то якою мірою буде виглядати використовувана схема. Окремі вчені висловлюють позицію, згідно з якою СОТ, зрештою, розробить свою власну схему перевірки пропорційності (оскільки «встановлення перевірки пропорційності в законі, який втілює конфлікти інтересів, є неминучим»), інші закликають Орган з вирішення спорів Світової організації торгівлі відмовитися від її розробки («Орган з вирішення спорів не має на це право, а система СОТ ще недостатньо демократична»). Схожа проблема виникає з реалізацією принципу пропорційності під час виконання зобов'язань у межах міжнародних інвестиційних угод.

На сьогоднішній день міжнародний інвестиційний арбітраж застосовує принцип пропорційності в ситуаціях, коли регулятивні інтереси приймаючих держав повинні бути збалансовані по відношенню до певних гарантій захисту інвестицій, що надаються іноземним інвесторам у рамках міжнародних інвестиційних угод. Зокрема, ми можемо виділити застосування зазначеного принципу у трьох окремих контекстах.

1. При визначенні того, чи є той чи інший захід регулювання експропріацією (непрямою чи фактичною).
2. При визначенні того, чи є дія уряду порушенням стандарту справедливого та рівноправного поводження (Fair and Equitable Treatment, FET), закріпленого у міжнародних угодах про заохочення та захист іноземних інвестицій.
3. При визначенні правильності застосування положень, що стосуються вимог відносно громадського порядку та безпеки, які пред'являються інвесторами однієї країни-учасниці інвестиційного договору до іншої.

Згідно з укладеними міжнародними інвестиційними угодами, їх учасники мають право на арбітраж, а суди покликані оцінювати встановлений на законодавчому рівні обсяг прав та обов'язків [13;

14]. При цьому відсутність єдиного підходу до такої оцінки відкриває широкий простір для активного використання принципу пропорційності при вирішенні інвестиційних спорів. В інвестиційному контексті застосування принципу пропорційності тягне за собою метод юридичного тлумачення, потенційно застосовний у ситуаціях наявності зіткнення чи конфлікту інтересів інвесторів та цілей державної політики.

Висновки. Проведене дослідження показало, що принцип пропорційності у міжнародному праві проявляється у різних формах та контекстах. У той час, коли він відіграє вирішальну роль у захисті прав людини, в окремих сферах міжнародного права принцип не має чітких меж, а можливість застосування триетапної перевірки викликає обґрунтовані дискусії. Як і принцип справедливості, принцип пропорційності не передбачає механічного застосування норм та правил, а спрямований, насамперед, на досягнення розумних і справедливих результатів у кожному окремому випадку. Зазначимо, що використання даного принципу унеможливорює звернення до прецедентної судової практики, оскільки результат його використання залежить від конкретного контексту, наявних обставин та встановлених факторів. В основному, дискусії щодо застосування принципу пропорційності, точаться навколо сфер, предмети спорів яких не регулюються спеціальними угодами. Це унеможливорює одноманітне і спрощене застосування принципу пропорційності, не скасовуючи необхідності його застосування. Зазначене зумовлює загальний науковий інтерес до особливостей реалізації принципу на практиці, а саме: аналізу санкційної політики та репресалій у відповідь на порушення міжнародного права; оцінки ролі пропорційності у морських спорах та спорах, пов'язаних із торговими відносинами у рамках Світової організації торгівлі, а також двостороннім захистом міжнародних інвестицій; особливостей застосування принципу арбітражними судами та трибуналами під час аналізу фактичних обставин справ тощо.

Незважаючи на те, що принцип пропорційності має суттєвий потенціал, його основним недоліком залишається залежність від оціночних суджень суб'єктів, які застосовують його на практиці. Істотний недолік реалізації принципу пропорційності лежить у площині визначення незалежності й самостійності міжнародних судових та інших органів у міжнародному праві, їх матеріальної, фінансової та іншої залежності від різних держав (наприклад, від позиції країн, у яких розташовані штаб-квартири цих структур); залежності суддів та арбітрів від країн, у яких вони проживають, або громадянами яких вони є і т.д. Зазначений аспект проблематики існування принципу пропорційності в міжнародному праві буде об'єктом наших подальших наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вайпан Г.В. «Средство последней надежды»: принцип пропорциональности и эволюция правопонимания в международном праве. *Вестник Московского университета. Серия 11 «Право»*, 2017. № 1. С. 112–129.
2. Габрелян А.Ю. Вектор розвитку України: дилема вибору. *Матеріали конференцій МЦНД*. URL: <https://doi.org/10.36074/mcnd-19.02.2021.lawgov.022> (дата звернення: 28.01.2023)
3. Шевченко С.В. Принцип пропорційності у вітчизняній доктрині права: дискусійні та малодосліджені аспекти. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*, 2019. Т. 30(69). № 1. С. 103–110.
4. Peters A. Proportionality as a Global Constitutional Principle. *Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper No. 2016-10*. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2773733> (дата звернення: 28.01.2023).
5. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 (дата звернення: 28.01.2023).
6. Cottier T., Echanti R., Leal-Arcas R., Liechti R., Payosova T., Sieber-Gasser C. The Principle of Proportionality in International Law. *SSRN Electronic Journal*, 2012(38). P. 31–34.
7. Christoffersen J., Madsen M. R. *The European Court of Human Rights Between Law and Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2011. URL: <https://academic.oup.com/book/7439> (дата звернення: 28.01.2023).
8. Christoffersen J. Fair Balance: Proportionality, Subsidiarity and Primarity in the European Convention on Human Rights (International Studies in Human Rights). *International Studies in Human Rights*, 2009. Vol. 99. 670 p.
9. Tsakyrakis S. Proportionality: An Assault on Human Rights? *International Journal of Constitutional Law*, 2009. Vol. 7, Issue 3. P. 468–493.
10. Statute of the International Court of Justice, 26 June 1945. URL: <https://www.icj-cij.org/en/statute> (дата звернення: 28.01.2023).
11. Mulinen F. de. *Manuel sur le droit de la guerre pour les forces armées*. CICR: Genève, 1989. 492 p. . URL: <https://library.icrc.org/library/docs/DOC/icrc-001-0431-2016.pdf> (дата звернення: 28.01.2023)
12. Maritime Dispute (Peru v. Chile). URL: <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-maritime-dispute-peru-v-chile-judgment-monday-27th-january-2014> (дата звернення: 28.01.2023).
13. Габрелян А.Ю. Особливості функціонування міжнародних стратегічних альянсів в IT-сфері. «Правові системи». *Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 1/2. С. 490–498.
14. Габрелян А.Ю. Переваги та недоліки створення міжнародних стратегічних альянсів. «Правові системи». *Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 3. С. 601–610.